СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО НАУКИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО И ИЗКУСТВАТА

КАТЕДРА „ЛОГОПЕДИЯ“

АВТОРЕФЕРАТ

НА

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

За присъждане на образователна и научна степен „доктор“ в професионално направление 1.2. Педагогика – Логопедия

на тема:

„Граматическото функциониране при деца от предучилищна възраст като предиктор за нарушения в ученето“

Докторант:
Арпи Анжилиан Масихи

Научен ръководител:
проф. дпсн Нели Василева

София

2026

Дисертацията се състои от 183 страници и е структурирана в увод, три глави, заключение, библиография и приложения. Данните са онагледени посредством 10 таблици, 33 фигури. 149 източника, от които 38 български и 111 на английски език.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 5

ГЛАВА I 6

Теоретични основи на езиковото развитие и граматичната компетентност в предучилищна възраст 6

1.1. Увод в проблематиката 6

1.1.1. Понятията език и говор 6

1.1.2. Онтогенеза на езика 7

1.1.3. Фактори, влияещи върху езиковата онтогенеза 8

1.2. Теории за езиковото развитие 9

1.3. Специфика на езиковото развитие в периода на предучилищната възраст 10

1.4. Когнитивни аспекти на езиковата компетентност 11

1.5. Синтактична и семантична компетентност 13

1.6. Езиковата компетентност и нейните структурни равнища (когнитивно-интегративна перспектива) 14

1.7. Невропсихологични аспекти на езиковата компетентност 15

1.8. Езикови скринингови инструменти за училищна готовност 16

1.9. Синдроми на нарушено езиково развитие 18

1.10. Общо недоразвитие на речта като модел на патологично езиково развитие 19

1.11. Морфологичните и синтактични компоненти на устната реч като езикови предиктори за трудности в ученето 19

ГЛАВА II 21

Постановка на изследването 21

2.1. Цел, задачи и хипотези на изследването 21

2.2. Обект и предмет на изследването 22

2.3. Методика на изследването 22

2.4. Методи на статистическа обработка на данните 23

ГЛАВА III 25

Резултати от изследването и обсъждане 25

3.1. Дескриптивна статистика. Описателни числови характеристики 25

3.2. Сравнителен анализ на резултатите по езикови проби 26

3.3. Анализ на статистически значимите различия 27

3.4. Подкомпонентен анализ на граматичните структури 28

3.4.1. Корелационен анализ на езиковите проби 29

3.4.2. Вътрегрупово разпределение на ниски средни и високи резултати в проценти за група 1 и група 2.....30
ИЗВОДИ ОТ ПРОВЕДЕНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ.....41
ОГРАНИЧЕНИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.....45
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....46
ОБОБЩЕНИЯ И ПРЕПОРЪКИ.....48
ПРИНОСИ.....49

УВОД

Езиковото развитие в предучилищна възраст е ключов фактор за комуникативната и академичната готовност на детето за училищната среда. Настоящото изследване е насочено към деца с типично езиково развитие и има за цел да опише особеностите и вариативността на граматичното функциониране в тази възраст, без фокус върху клинични езикови нарушения. Акцентът е поставен върху разкриване на естествената вариативност в граматичната компетентност с оглед идентифициране на потенциални рискови фактори за бъдещи затруднения в ученето.

Предучилищната възраст представлява критичен период за формиране на морфологичните и синтактичните структури, които подпомагат усвояването на писмения език и успешното академично развитие. Индивидуалните различия в темпа и качеството на граматичното развитие могат да бъдат индикатор за повишен риск от затруднения в четенето, писането и разбирането на учебното съдържание. В този контекст граматичното функциониране се разглежда като значим показател за училищната готовност.

Изследването подчертава значението на ранната оценка на граматичната компетентност като основа за навременна подкрепа и адаптиране на образователните подходи към индивидуалните потребности на децата. Развитието на граматичните умения се разглежда като резултат от взаимодействието между биологични фактори, когнитивни механизми и социалната среда, при постепенно преминаване от прости към по-сложни синтактични конструкции.

Настоящото изследване има за цел да анализира нивото на граматичната компетентност в предучилищна възраст и нейната роля като индикатор за потенциални затруднения в ученето. Получените резултати допринасят за разширяване на теоретичните знания в областта на детската лингвистика и логопедията и имат практическа стойност за ранния скрининг, превенцията и подкрепата на езиковото развитие в рамките на приобщаващото образование.

ГЛАВА I. Теоретични основи на езиковото развитие и граматичната компетентност в предучилищна възраст

1.1. Увод в проблематиката

Проследено е развитието на научните концепции и терминологичните традиции, свързани с нарушенията в детското езиково развитие, като се подчертава динамиката на понятията и значението на интердисциплинарния подход. Акцентира се върху предучилищната възраст като сензитивен период за развитието на експресивната езикова функция и граматичната компетентност, имащи ключова роля за бъдещото огрaмотяване и академично функциониране. Разглежда се значението на морфосинтактичните и металингвистичните умения, които се развиват интензивно между 5 и 7 години и подпомагат езиковия контрол и осъзнаването на граматичните правила.

Анализът на теоретичните и емпиричните данни обосновава необходимостта от разработване и прилагане на валидиран, културно адаптиран инструмент за оценка на експресивната езикова функция при български деца в предучилищна възраст, с цел ранно идентифициране на езикова уязвимост и превенция на бъдещи трудности в ученето.

1.1.1. Понятията език и говор

В теоретичен план разграничаването на понятията език, реч и говор е от съществено значение за анализа на комуникативното развитие и за диагностиката на езиковите и речевите нарушения. Езикът се разглежда като абстрактна, социално обусловена система от правила и символи, която организира и кодира смисъла, докато речта представлява неговата конкретна реализация в комуникативни актове, а говорът – моторното изпълнение на речта чрез артикулационни, фонационни и респираторни механизми.

Съвременните лингвистични, психолингвистични и невропсихологични теории подчертават, че езикът не е само средство за комуникация, а и основен механизъм за концептуализиране и структуриране на мисълта. Данните за вродени предпоставки за езиково развитие, както и за специфичната мозъчна организация на езиковите функции, подкрепят разбирането за езика като биологично и когнитивно обусловена система. В същото време речта и говорът се разглеждат като динамични процеси, зависими от

когнитивни, моторни и социални фактори, което обяснява разнообразието от клинични прояви при комуникативни нарушения.

В логопедичен аспект се приема, че нарушенията могат да засягат различни равнища – езикови, речеви или говорни, като всяко от тях има специфични диагностични и терапевтични импликации. Поради тясната функционална взаимовръзка между език и реч, в определени теоретични и приложни контексти тези понятия се използват взаимнозаменяемо, когато се акцентира върху функционирането на езиковата система в реална комуникативна ситуация.

В настоящия труд понятията език, реч и говор се използват в съответствие с утвърдените дефиниции в българската логопедична традиция, като се отчита тяхната концептуална разграниченост и едновременно с това тяхната взаимна обвързаност в процеса на езиково развитие и комуникативно функциониране.

1.1.2. Онтогенеза на езика

Онтогенезата на езика представлява многоетапен и динамичен процес, който започва още в пренаталния период и продължава през ранното детство, като се осъществява във взаимодействието между биологични предпоставки, когнитивно развитие и социална среда. Езиковото развитие се реализира в рамките на чувствителен период, най-интензивен в първите години от живота, което подчертава значението на ранното езиково стимулиране за формирането на пълноценна комуникативна система.

Още в пренаталния и неонаталния период детето демонстрира чувствителност към звукови и интонационни характеристики на речта, а в първите месеци след раждането речевото поведение е предимно рефлексивно и вокализационно. Между четвъртия и шестия месец се появява лепетната реч, която има универсален характер, но постепенно се адаптира към особеностите на езиковата среда.

В периода от раждането до тригодишна възраст се наблюдава интензивно развитие на експресивната реч. През първата година се развиват слуховата дискриминация, чувствителността към интонация и първите съзнателни вокализации, като пасивният речник изпреварва активния. Около края на първата година се появяват първите смислови думи, а между 18 и 24 месеца се оформят двудумни конструкции, които маркират началото на синтактичното развитие. След втората година се увеличават дължината и сложността на изказа, усвояват се основни граматични категории и се наблюдават закономерни свръхобобщения в речта.

Развитието на експресивната реч е силно зависимо от качеството на езиковото взаимодействие в естествена среда, като стимулиращите стратегии играят ключова роля за напредъка. Паралелно с това ранното проследяване на индикатори за езиково закъснение е от съществено значение за навременна консултация и интервенция, което има пряко значение за по-нататъшното езиково и академично развитие на детето.

1.1.3. Фактори, влияещи върху езиковата онтогенеза

Езиковата онтогенеза представлява резултат от динамичното взаимодействие между биологични, когнитивни и социално-екологични фактори, които съвместно определят темпа, качеството и индивидуалните траектории на езиковото развитие. Биологичните предпоставки задават неврологичната и генетичната рамка на езиковата способност чрез специфичната мозъчна организация, генетичната предразположеност, слуховата система и моторния контрол върху артикулацията. Данните от генетични и невробиологични изследвания показват, че езикът има ясно изразена биологична основа, като нарушенията в тези механизми могат да доведат до забавяне или нетипично езиково развитие. Особено значение имат невронната пластичност и чувствителните периоди в ранното детство, които обуславят ефективността на ранната диагностика и интервенция.

- **Биологични фактори**, като генетика, мозъчна структура, слух и моторика. Представени са значими открития (напр. FOXP2) и ролята на невронната пластичност.
- **Когнитивни фактори**, включително памет, внимание, изпълнителни функции, мислене и теория на ума. Подчертава се връзката между когнитивното и езиковото развитие.
- **Социални и екологични фактори**, свързани с езиковата стимулация, семейната и културна среда, като решаващи за езиковия напредък.
- **Полови и възрастови фактори**, които обясняват индивидуалните различия в езиковите постижения.

Езиковото развитие следва да се разглежда като резултат от многофакторна система, в която биологичните, когнитивните и социалните компоненти действат взаимосвързано. Това разбиране има ключово значение за ранното идентифициране на деца в риск от езикови нарушения, за разработването на адекватни диагностични инструменти и за планирането на ефективни интервенции, насочени към подпомагане на училищната готовност и последващото академично развитие.

1.2. Теории за езиковото развитие

Раздел 1.2 разглежда разнообразието от теоретични подходи към езиковото развитие, обединени около стремежа да се обяснят механизмите зад усвояването на речта в ранна възраст. В текста са систематизирани няколко основни направления – нативистични, когнитивни, социокултурни, функционални и невронаучни теории – всяко от които предлага различен фокус върху биологичните, социалните и когнитивните фактори, участващи в езиковото развитие.

Нативистични теории

Подчертават вродената основа на езиковите способности, представена най-вече чрез теорията за универсалната граматика на Чомски. Тези идеи се допълват от хипотезата за критичния период (Lenneberg 1967 по Стоянова 2021), според която езикът се усвоява най-ефективно в ранна детска възраст. Невронаучни данни (Hartshorne et al, 2018) подкрепят тази концепция, като показват как гъвкавостта на езиковата система намалява с възрастта.

Когнитивни теории

В основата на когнитивния подход стои връзката между езика и интелектуалното развитие. Пиаже вижда езика като продукт на мисленето, докато Виготски акцентира върху ролята на социалното взаимодействие. Съвременни невро- и когнитивни изследвания Johnson, (1989) и Karmiloff-Smith, (1992) разширяват тази перспектива чрез анализа на мозъчната пластичност и динамичната природа на езиковите умения.

Социокултурни теории

Социокултурната парадигма, вдъхновена от Виготски, представя езика като продукт на социалната среда и комуникацията с възрастните. Ключово е понятието за „зона на близко развитие“, което обяснява как чрез взаимодействие децата надграждат своите езикови умения. Bruner, (1985) и Tomasello (1999) подчертават значението на съвместното внимание, диалога и подражанието за езиковото усвояване.

Функционални и комуникативни теории

Тук езикът се разглежда не просто като граматическа система, а като инструмент за социална комуникация. (Halliday 1975 по Стоянова 2021) предлага класификация на езиковите функции, а Tomasello развива usage-based теорията, според която децата учат език чрез активно участие в комуникация. Изследванията на Snow (1999) и Rogoff (2003) подчертават значението на езиковата среда и качеството на взаимодействието.

Невронаучни теории

Съвременните невронаучни модели допринасят със знания за мозъчните механизми зад езика. Изследванията с ЯМР (Friederici, (2011), Pulvermüller, (2018) Hagoort, (2019)) показват, че езикът се обработва от разпределени мрежи в мозъка, а активността на огледалните неврони подсказва връзка между имитация и езиково взаимодействие. Ранните слухови стимули Kuhl, (2004) и невронната свързаност Hickok & Poeppel, (2007) са посочени като ключови за езиковото овладяване.

Тази теоретична рамка предлага мултидисциплинарен поглед върху езиковото развитие и подчертава значението на интеграцията между биология, когниция и социална среда при изграждането на езиковите умения в детството.

1.3. Специфика на езиковото развитие в периода на предучилищната възраст

Развитието на лексиката и граматиката в периода между 2 и 7 години е ключов аспект от формирането на цялостната езикова и комуникативна компетентност при децата и има пряко отношение към училищната готовност и по-нататъшния академичен успех.

Лексикалното развитие през този период се характеризира с бързо нарастване на речниковия запас и с качествени промени в организацията на значенията. Около втората година се наблюдава т.нар. лексикален взрив, при който децата преминават от използване на отделни думи към прости словосъчетания. Между 3 и 5 години лексиката се обогатява както количествено, така и качествено чрез формиране на семантични категории и мрежи, а в периода 5–7 години се усъвършенства употребата на по-абстрактни лексикални отношения, като синонимия, антонимия и обобщения. Балансът между пасивния и активния речник се утвърждава като важен показател за езиковата компетентност, като активният речник има особено значение за ефективната комуникация и усвояването на учебното съдържание.

Граматичното развитие протича паралелно с лексикалното и включва постепенно овладяване на морфологичните и синтактичните структури на езика. Началото на синтактичното развитие се поставя с двусловни конструкции около двегодишна възраст, последвано от постепенно въвеждане на граматични маркери и разширяване на изреченската структура. В периода 3–5 години се наблюдава интензивно развитие на морфологията и на основните синтактични модели, а между 5

и 7 години граматичната система се стабилизира чрез използване на сложни и съставни изречения, съюзи и причинно-следствени връзки.

Лексикалното и граматичното развитие са тясно свързани с когнитивното и социалното развитие на детето и се влияят съществено от качеството и количеството на езиковата среда. Овладяването на тези компоненти в предучилищна възраст създава основата за успешна писмена комуникация, четене с разбиране и социална адаптация. Поради това ранната оценка и подкрепа на лексикалните и граматичните умения представляват съществен приоритет в логопедичната практика и предучилищното образование.

1.4. Когнитивни аспекти на езиковата компетентност

Езикът представлява универсално средство за комуникация и когнитивна организация, което не само отразява, но и структурира мисленето, социалните взаимодействия и културната идентичност. Съвременните лингвистични и психолингвистични теории разглеждат езика едновременно като система от правила и като вътрешно представена когнитивна компетентност, реализирана в речевото поведение на индивида.

В логопедията и психолингвистиката езиковата компетентност заема централно място, тъй като определя способността за възприемане, разбиране и продукция на граматично и семантично пълноценни изказвания. Теоретичните разграничения между език и реч, както и концепцията за езикова компетентност, осигуряват рамка за анализ на езиковото поведение като резултат от взаимодействие между езикови знания и когнитивни процеси.

От психолингвистична перспектива езикът функционира като част от общата познавателна система, в която речевата обработка се осъществява чрез координация между перцептивни, паметови и езикови механизми. Това разбиране има пряко значение за логопедичната практика, тъй като езиковите нарушения често отразяват по-дълбоки когнитивни затруднения.

Разглеждането на езика като многопластова система от взаимосвързани равнища създава теоретичната основа за настоящото изследване, фокусирано върху граматичната компетентност при деца в предучилищна възраст с типично развитие, и позволява по-прецизно интерпретиране на факторите, които подпомагат или затрудняват езиковото развитие.

Езикът се разглежда като сложна когнитивно-комуникативна система, която може да бъде анализирана от лингвистична и психолингвистична перспектива. От лингвистична гледна точка той представлява система от знаци и правила, организирана на различни равнища, докато от психолингвистична перспектива езикът се разбира като вътрешно представено знание и съвкупност от когнитивни механизми, които осигуряват възприемането, разбирането и продуцирането на реч. Това двойствено разбиране обуславя разграничението между езикова компетентност и езикова перформация, като първата се отнася до вътрешното знание за езиковата система, а втората до реалната ѝ употреба в конкретни комуникативни ситуации.

Езиковата компетентност включва взаимосвързани поднива, сред които фонологично, морфологично, синтактично, семантично и прагматично. Те функционират като част от менталния лексикон и се интегрират постепенно в хода на езиковото развитие при децата. Особено значение за цялостното езиково функциониране има звуковата и фонологичната обработка, която преминава през акустичен, фонетичен и фонологичен стадий. Тези етапи осигуряват прехода от сензорната обработка на речевия сигнал към когнитивното му интерпретиране и създават основа за усвояване на по-високите езикови равнища.

Съвременните психолингвистични модели описват възприемането на речта като интерактивен процес, при който акустично-фонетичната информация и когнитивните очаквания се интегрират в реално време. Звуковата компетентност се явява фундаментален компонент на езиковата система и предпоставка за развитието на морфологичните, синтактичните и семантичните умения.

Морфологичната компетентност заема ключово място в езиковата организация, тъй като осигурява връзката между звуковата форма и значението. Тя включва знания за морфемната структура на думите, словообразувателните модели и формообразувателните парадигми, както и способността за тяхното гъвкаво прилагане в речта. В психолингвистичен план морфологичната обработка се осъществява чрез взаимодействие между декларативни и процедурни механизми на паметта.

Развитието на морфологичната компетентност в предучилищна възраст е тясно свързано с нарастването на морфологичната осъзнатост и с формирането на граматичната компетентност. Емпиричните данни показват, че по-високото равнище на морфологично развитие е свързано с по-добри постижения в четенето и писането, което обосновава разглеждането на морфологичната компетентност като важен индикатор за училищна готовност. В този смисъл тя има не само езиково, но и

прогностично значение за успешното овладяване на писмения език и академичното развитие на детето.

1.5. Синтактична и семантична компетентност

Синтактичната и семантичната компетентност представят висшите равнища на езиковата система, в които се интегрират граматичната форма и смисловото съдържание. Синтактичната компетентност осигурява знание за правилата на комбиниране на думите във фрази и изречения и за граматичните зависимости между елементите на изказването, включително съгласуване и словоред. В българския език тези зависимости се реализират чрез съгласуване по лице, число и род, както и чрез гъвкав словоред, който освен граматична има и комуникативно-прагматична функция. От психолингвистична перспектива синтактичната компетентност включва и умения за онлайн обработка на изречението, при които структурната информация и когнитивните очаквания взаимодействат в реално време.

Взаимодействието между синтаксис и семантика се проявява чрез семантични роли, които отразяват отношенията между участниците в действието (агент, пациент, експериенцер и др.). В редица случаи синтактичните функции не съвпадат директно със семантичните роли, което изисква по-сложно интерпретиране на смисловите зависимости. В езиковото развитие децата първоначално разчитат в по-голяма степен на семантичната информация, а впоследствие овладяват по-абстрактни граматични модели.

Семантичната компетентност обхваща знание за значенията на думите, отношенията между тях (синонимия, антонимия, многозначност) и механизмите за извеждане на смисъл в контекст. Включва и разбиране на фигурални значения, което се развива по-интензивно в училищна възраст и е свързано с прагматичната компетентност. Данни от психолингвистиката показват, че разбирането на речта се основава на интеракция между структурни стратегии (от звука към значението) и контекстуални стратегии (от очакванията към интерпретацията), което обяснява възможността за смислово разбиране дори при граматични отклонения и обратното, граматична коректност без смислова приемливост.

Надизреченското равнище включва дискурсната, прагматичната и текстовата компетентност, които осигуряват цялостната комуникативна организация на изказа. Дискурсната компетентност се свързва с изграждане на тематична последователност и логическа свързаност, чрез средства за кохезия и кохерентност и чрез жанрови модели

(разказ, описание, обяснение, аргументация). Прагматичната компетентност отразява адекватната употреба на езика според целта, ситуацията и социалните норми, включително разпознаване на непреки речеви актове и имплицитни значения. Текстовата компетентност включва умения за структуриране и възпроизвеждане на устни и писмени текстове и е ключов индикатор за когнитивна и езикова зрялост.

Интеграцията на тези компетентности подпомага прехода от устен към писмен език и е свързана с училищната готовност. Нарушения на фонологично, морфологично, синтактично или семантично равнище могат да се отразят върху овладяването на четенето и писането и да повишат риска от специфични нарушения на ученето. Особено значение има фонологичната и акустичната обработка като основа на декодирането и установяването на връзката между звук и графема, като по-ниските равнища на фонологична осъзнатост и слухова диференциация се разглеждат като рисков фактор за трудности в грамотността.

1.6. Езиковата компетентност и нейните структурни равнища (когнитивно-интегративна перспектива)

Езиковата компетентност се разглежда като интегрирана когнитивна система, в която морфологичните, синтактичните, семантичните и прагматичните механизми осигуряват прехода между устен и писмен език и подпомагат усвояването на учебното съдържание. Високата степен на езикова организираност е характерна за типичното развитие и е ключов фактор за успешна академична адаптация, докато езиковите дефицити се утвърждават като надеждни предиктори за риск от специфични нарушения на ученето.

Анализът на езиковата компетентност в предучилищна възраст предоставя не само описание на текущото езиково функциониране, но и важна диагностична перспектива за ранна идентификация на деца в риск. В настоящото изследване граматичната компетентност е изведена като централен маркер за бъдещи затруднения в четенето, писането и разбирането на учебното съдържание.

Морфологичната компетентност и граматичната осъзнатост са пряко свързани с развитието на грамотността, като подпомагат разпознаването на морфемни модели при четене и стабилното прилагане на словоизменителни правила при писане. Дефицитите в тази област често предшестват появата на дислексия и други учебни затруднения и могат да се използват като ранни индикатори за риск.

Синтактичната и семантичната компетентност осигуряват структуриране и смислова интерпретация на изказванията. Ограниченият синтактичен репертоар, аграматизмите и неясната семантична организация се асоциират с трудности в четенето с разбиране и в създаването на писмени текстове, тъй като нарушават механизмите за интегриране на информацията.

Прагматичната и дискурсната компетентност отразяват функционалната употреба на езика в социална и академична среда. Уменията за планиране на изказване, поддържане на тематична последователност и адаптиране на речта към контекста са тясно свързани с учебната комуникация, а дефицитите в тези области представляват значим предиктор за бъдеща учебна неуспеваемост.

В обобщение, езиковата компетентност представлява многопластова когнитивна система, чийто анализ в предучилищна възраст създава възможности за ранна оценка, интервенция и превенция на бъдещи учебни затруднения. Именно тази перспектива е в основата на емпиричната част на настоящото изследване.

1.7. Невропсихологични аспекти на езиковата компетентност

От невропсихологична перспектива езиковата компетентност се разглежда като интегрирана мозъчна функция, реализирана чрез взаимодействието на множество кортикални и субкортикални системи. Възприемането, обработката, съхранението и продукцията на езикова информация са тясно свързани с базови когнитивни функции като внимание, работна и дългосрочна памет, изпълнителни функции и символна репрезентация. Езикът не функционира като изолиран модул, а като комплексна когнитивна система, в която темпоралните зони подпомагат слухово-възприемателната и семантичната обработка, фронталните области участват в синтактичната организация, артикулацията и вербалната работна памет, а париеталните региони осигуряват междумодална интеграция, необходима за прехода от устна към писмена реч.

Развитието на езика в детска възраст отразява процесите на мозъчно узряване и функционална специализация. Нарушената координация между езиковите мозъчни мрежи се свързва с езикови нарушения на развитието и с повишен риск от последващи учебни затруднения. Съвременните изследвания в детската невропсихология идентифицират редица неврокогнитивни предиктори за трудности в ученето, сред които водещо място заемат фонологичната и слухово-перцептивната обработка,

фонологичната работна памет, изпълнителните функции, скоростта на лексикален достъп, езиковата латерализация и междумодалната интеграция.

Дефицитите във фонемната дискриминация, темпоралната прецизност на слуховата обработка и фонологичното кодиране са сред най-надеждните ранни предиктори за дислексия и нарушения в четенето. Слабостите във фонологичния буфер на работната памет ограничават задържането и манипулирането на езикова информация и се проявяват ясно при задачи за повторение на псевдодуми. Нарушената работна памет и изпълнителните функции оказват негативно влияние върху синтактичната организация, разбирането на сложни изречения, наративната структура и писмената продукция.

Допълнително, забавената или нестабилна езикова латерализация и слабата междумодална координация между слухово, зрително и моторно кодиране се свързват с риск от дисграфия и затруднения при усвояването на четенето и писането. Тези данни подкрепят разбирането, че езиковите нарушения на развитието не представляват изолирани дефицити, а израз на по-широки неврокогнитивни уязвимости, които оказват дългосрочно влияние върху академичната успеваемост.

Взаимодействието между езиковите и когнитивните системи има ключово значение за ученето. Фонологичната осъзнатост предиктира декодирането, морфологичната и синтактичната компетентност подпомагат разбирането на писмен текст, прагматичните и дискурсните умения осигуряват комуникативната и академичната ефективност, а работната памет и изпълнителните функции поддържат саморегулацията в учебната дейност. Нарушенията в която и да е от тези подсистеми водят до каскаден ефект върху езиковото и учебното развитие.

Обобщената систематизация на езиковите и когнитивните предиктори показва, че рискът от трудности в ученето произтича не от единичен дефицит, а от дисфункционална интеграция между езиковите равнища и поддържащите ги познавателни механизми. Идентифицирането на тези маркери в предучилищна възраст създава възможности за ранна диагностика, целенасочена интервенция и превенция на бъдещи специфични нарушения на ученето, което е в основата на теоретичната и приложната значимост на настоящото изследване.

1.8. Езикови скринингови инструменти за училищна готовност

В българската логопедична и образователна практика се използва богат набор от скринингови и диагностични методики за ранна оценка на езиковото развитие и

училищната готовност. Сред утвърдените инструменти се открояват ВЕРБА, Д.П.Е. 3–4, методиката за изследване на езиковото развитие на Георгиева, субтестовете на Игнатова, Диагностичният тест за артикулация и фонология, както и комплексните методики за училищна готовност на Бижков и колектив. Тези инструменти позволяват ранно идентифициране на типични, гранични и рискови профили на езиково функциониране и подпомагат превенцията на бъдещи трудности в ученето.

Изследванията последователно показват, че устният език е фундамент за овладяването на писмената реч и за успешното училищно обучение. Речниковият запас, граматичните умения, разказвателната компетентност и способността за разбиране на инструкции са ключови компоненти на училищната готовност. Децата с добре развит устен език демонстрират по-висока академична успеваемост и по-ефективно участие в учебните и социалните дейности, докато ранните езикови затруднения са стабилен предиктор за дислексия, дисграфия и проблеми в разбирането на текста.

Сред езиковите компоненти граматичната компетентност се очертава като особено чувствителен и информативен индикатор за езикова зрялост. Тя интегрира морфологични и синтактични механизми и отразява степента на езиково-ментална организация, необходима за овладяването на писмената реч. Дефицитите в граматичното функциониране са чести при деца със специфични нарушения на ученето и се проявяват чрез аграматизъм, неправилно съгласуване, ограничен синтактичен репертоар и трудности при изграждането на сложни изречения. Тези затруднения оказват пряко влияние върху четенето с разбиране, писмената продукция и усвояването на учебното съдържание.

Български и международни изследвания подчертават, че граматичните трудности често са свързани с нарушена фонологична и морфемна осъзнатост, както и със слабости в работната памет и изпълнителните функции. Поради това те не следва да се разглеждат изолирано, а в контекста на цялостната езикова и когнитивна организация на детето. Ранното идентифициране на граматичните уязвимости създава възможност за целенасочени превантивни интервенции в предучилищна възраст, когато пластичността на езиковата система е най-висока.

В заключение, системната оценка на езиковата компетентност, с акцент върху граматичното функциониране, представлява ключов инструмент за ранна диагностика и превенция на специфичните нарушения на ученето. Интегрираният подход, съчетаващ езикова оценка, когнитивни показатели и ранна интервенция, е в основата на ефективната логопедична и образователна подкрепа.

1.9. Синдроми на нарушено езиково развитие

Теоретичният обзор представя основни класификационни линии при езиковите нарушения в руската логопедична школа и в западноевропейската и американската традиция, като очертава и мястото на българските интерпретации. Руската школа развива комплексен лингвистично-психологически и функционален подход, при който се търси водещият нарушен механизъм и се анализира взаимодействието между равнищата на речевата дейност. В концепцията на Р. Е. Левина (1968)се разграничават варианти на първично езиково недоразвитие, обхващащи нарушения в звуко-слоговата структура, в морфологията и синтаксиса, както и комплексни лексикално-граматични и семантични дефицити. Това разграничение е основа за по-късната концепция за „общо недоразвитие на речта“ (ОНР) и за описване на нива на речево развитие, като се отчита синдромният и динамичен характер на проявите.

Западните модели акцентират върху стандартизирани критерии и функционалните последствия за комуникацията, ученето и социалното развитие. Проследява се еволюцията от термини като дисфазия на развитието и SLI към DLD, предложен в рамките на CATALISE, който допуска съпътстващи затруднения (напр. внимание и поведение), при липса на ясна биомедицинска причина, и поставя фокус върху реалното функциониране на детето. В български контекст се подчертава значението на фонологичната и морфемната осведоменост като фактори, свързани с риск за трудности в писмената реч.

Обзорът систематизира и ключови профили на езиков дефицит: (1) фонологични нарушения, свързани с нестабилна фонологична организация и повишен риск за затруднения в четенето, (2) граматични нарушения, типични за DLD и проявяващи се в словоизменение, съгласуване, словоред и сложност на изречението, с отражение върху наративната и писмената продукция, и (3) семантико-прагматични нарушения, засягащи разбирането и употребата на езика в контекст, включително имплицитни значения и дискурсна организация, като се отчита припокриване с профили, описвани и в DSM-5. Тези класификационни рамки обосновават необходимостта от прецизна ранна оценка на езиковите равнища и от интерпретация, ориентирана към функционалните последствия и образователния риск.

1.10. Общо недоразвитие на речта като модел на патологично езиково развитие

Психолингвистичният модел на ОНР (Василева, 2008) разглежда нарушеното овладяване на езика като резултат от дискоординация между езиковите равнища – фонетично, морфологично, семантично и синтактично. ОНР обхваща деца с нормален слух и интелект, но с глобално изоставане в езиковото функциониране, класифицирано в три нива (Левина, 1968):

1. **Първо ниво** – еднословна, ситуативна реч;
2. **Второ ниво** – кратки аграматични изрази;
3. **Трето ниво** – съществуват изречения, но с нестабилна граматика. Ценова (2012а) подчертава, че ОНР може да се тълкува по-скоро като забавено езиково развитие, т.е. на по-ранен етап от конкретната възраст на лицето, а не непременно като патология.

Независимо от терминологичните различия (ОНР, SLI, DLD), всички модели описват сходен когнитивно-лингвистичен профил – забавено или неравномерно развитие на фонологични, граматични и семантични структури. Тези особености са ранни предиктори за специфични нарушения на ученето, тъй като:

- фонологичните дефицити възпрепятстват декодирането при четене;
- морфо-синтактичните трудности влияят на писмената реч;
- семантико-прагматичните ограничения пречат на разбирането и социалната комуникация.

Следователно, синдромите на нарушено езиково развитие в предучилищна възраст имат висока прогностична стойност за идентифициране на риск от обучителни затруднения и са ключови за ранната интервенция.

1.11. Морфологичните и синтактични компоненти на устната реч като езикови предиктори за трудности в ученето

Специфичните трудности в ученето се разглеждат в съвременната научна литература като хетерогенни и многофакторни нарушения, при които учебните затруднения се свързват с уязвимост в езиковото и когнитивното функциониране, а не с интелектуален дефицит или неблагоприятни средови фактори. В този контекст езиковото развитие, и по-специално граматичната компетентност, се утвърждава като

ключов рисков и прогностичен фактор за по-късни затруднения в овладяването и училищното обучение.

Анализът на международни и български изследвания показва, че традиционният фокус върху фонологичния дефицит не е достатъчен за обяснение на хетерогенните профили на децата със специфични трудности в ученето. Натрупаните емпирични данни аргументират самостоятелната прогностична стойност на морфологичните и синтактичните умения, които често демонстрират ранни и устойчиви слабости още в предучилищна възраст. Нестабилната граматична система се свързва с трудности в разбирането при четене, писмената експресия и усвояването на учебно съдържание, особено при повишаване на училищните изисквания.

Изследванията подчертават, че морфологичната осъзнатост и синтактичната обработка допринасят значимо за декодирането, разбирането на текст и писменото кодиране, независимо от равнището на фонологичната осъзнатост и общите когнитивни способности. Граматичните дефицити не следва да се разглеждат като вторичен ефект от трудностите в четенето, а като ранна предпоставка за тяхното възникване. В тази перспектива морфо-синтактичната уязвимост се концептуализира като споделен рисков фактор, който увеличава вероятността от развитие на широк спектър учебни затруднения.

Българските емпирични данни потвърждават, че при деца с по-късни нарушения на писмения език често се откриват остатъчни прояви на ранна езикова недостатъчност, включващи ограничен речников запас, опростени синтактични структури и нестабилен морфологичен контрол. Наред с това метаезиковите и наративните умения се очертават като допълнителни модериращи фактори, които могат да усилят или смекчат риска в зависимост от степента на тяхната зрялост.

В обобщение, литературният анализ подкрепя разбирането, че граматичната компетентност представлява критично прогностично равнище за овладяването и училищната готовност. Нестабилното морфо-синтактично функциониране в края на предучилищния период може да се интерпретира като ранен индикатор за потенциални трудности в ученето, което обосновава необходимостта от детайлна оценка на граматичните умения при деца с типично езиково развитие в рамките на ранния скрининг и превенцията.

ГЛАВА II. Постановка на изследването

2.1. Цел, задачи и хипотези на изследването

Основната цел на изследването е да се оцени равнището на граматичната компетентност при деца на възраст от 5.0 до 6.11 години с типично езиково развитие и да се обособят подгрупи с по-високо и по-ниско ниво на овладяване на граматичните структури. Проучването разглежда граматичната компетентност като чувствителен показател и потенциален предиктор за готовността за начално огрaмотяване и за риска от бъдещи трудности в ученето.

Изследването е насочено към описване на естествената вариативност в граматичното функциониране в предучилищна възраст, без поставяне на клинични диагнози. Акцентът е върху морфосинтактичните особености на устната реч и върху идентифицирането на деца с по-ниско граматично равнище, разглеждани като уязвима група по отношение на училищната готовност. Предучилищният период се приема като критичен етап за формиране на основните езикови структури, които са в основата на четенето с разбиране и писмената реч.

Формулираните задачи включват оценка на общото равнище на граматична компетентност, анализ на морфологичните и синтактичните особености на изразяване, сравнителен анализ между възрастовите групи, идентифициране на типични граматични грешки, обособяване на подгрупи с различно равнище на граматично функциониране, както и анализ на влиянието на възрастта и пола. Допълнително се изследва съгласуваността между различните граматични показатели като израз на интегрирания характер на граматичната система.

Хипотези на изследването:

1. Децата от предучилищна възраст с типично езиково развитие формират хетерогенна група по състояние на граматична компетентност, като най-големи вариации се наблюдават в синтактичната организация на устната реч.
2. Съществуват статистически значими разлики в граматичната компетентност между възрастовите групи, като по-големите деца (6.0 – 6.11 г.) показват по-висока степен на овладяване на граматичните структури.
3. Индивидуалният темп на езиково развитие в периода 5.0 – 6.11 г. води до отделяне на подгрупи деца с различно равнище на граматична компетентност; децата с

ниско равнище формират т. нар. “рискова група" по отношение на готовност за училищно обучение.

4. Предполага се, че и при момичетата, и при момчетата ще се наблюдават сходни тенденции в овладяването на граматичните категории, но момичетата могат да демонстрират по-добра езикова организираност, по-висока плавност на изказа и по-богата синтактична структура.

2.2. Обект и предмет на изследването

Проучването има диагностично-сравнителен и скринингов характер. В него участват 80 деца с типично езиково и когнитивно развитие, разпределени в две възрастови групи - 5.0 – 5.11 години (група 1) и 6.0 – 6.11 години (група 2). Всички участници са с български език като роден и посещават детски градини в гр. София. Подборът е осъществен по ясно дефинирани критерии за включване и изключване, като са изключени деца с езикови, когнитивни, сензорни нарушения или билингвизъм.

Изследването е реализирано в периода април – септември, 2023 г. в четири общински детски градини в гр. София. Всички деца са включени след писмено информирано съгласие от родителите. Спазени са принципите на доброволност, анонимност и конфиденциалност, като данните се използват само за научни цели и се обработват в обобщен вид.

Сесиите са проведени индивидуално в позната и спокойна среда, без присъствието на други деца, в първата половина на деня, след адаптационния период и преди хранене. Продължителността на една сесия е около 20 – 25 минути. Осигурени са равни условия за всички участници, с цел минимизиране на влиянието на умора, тревожност и други външни фактори.

2.3. Методика на изследването

За целите на проучването е разработена авторска тестова батерия от 10 проби за оценка на ключови компоненти на граматиката в устната реч. Изследването е проведено индивидуално, като отговорите се регистрират в стандартизирани протоколи.

Пробите са организирани в две основни групи според диагностичния фокус:

Морфологично равнище

Включва задачи за:

- образуване на множествено число по нагледна опора и без нагледна опора
- образуване на умалителни форми
- разбиране и употреба на предлози
- съгласуване по род между съществително и прилагателно
- словообразуване (назоваване на „децата на животните“)
- Оценяването е точково, с ясни критерии за верност и максимални индивидуални резултати по всяка проба.

Синтактично равнище

Включва задачи за:

- коригиране на граматически неправилни изречения, с оценка на откриване и корекция на грешката
- конструиране на изречения по зададени основни думи, с критерии за словоред, граматична точност и семантична адекватност
- разказ по серия картини, при който децата подреждат картините и генерират история

Разказите се записват буквално и се оценяват по семантична адекватност, структурна организация и граматично оформяне, като допълнително се анализират показатели като общ брой думи и средна дължина на изреченията.

Този дизайн позволява комплексна оценка на морфологичното и синтактичното функциониране и осигурява съпоставимост на резултатите между участниците.

2.4. Методи на статистическа обработка на данните

За целите на статистическата обработка на данните е използван пакетът IBM SPSS Statistics 20. Приложени са класически количествени методи, съобразени с обема на извадката и характера на изследваните езикови показатели. Анализите имат за цел да установят статистически значими разлики, взаимовръзки и предиктивни зависимости между отделните компоненти на граматичната компетентност.

Използвани са следните статистически процедури:

- Дескриптивна статистика, чрез която са изчислени основни описателни показатели и е представено разпределението на резултатите по отделните езикови проби.

- t-тест за независими извадки, приложен за сравнение на резултатите между двете възрастови групи (5.0 – 5.11 г. и 6.0 – 6.11 г.), при ниво на значимост $p < 0.05$.
- Тест на Левийн за хомогенност на дисперсиите, използван за проверка на предпоставките за прилагане на t-теста и избор на подходящата му версия.
- Корелационен анализ (коефициент на Пиърсън), чрез който са изследвани взаимовръзките между отделните езикови проби, като анализът е проведен отделно за всяка възрастова група.
- Линеен регресионен анализ, използван за оценка на предсказателната стойност на определени граматични умения по отношение на по-сложни езикови задачи, като наративната продукция.
- Анализ на вътрешната консистентност чрез коефициента на Кронбах (Cronbach's alpha).

Получената стойност на Cronbach's alpha за цялата тестова батерия е $\alpha = .697$, което показва приемлива вътрешна надеждност на инструмента. Анализът по възрастови групи отчита сходни стойности, като установените различия се интерпретират като резултат от вариативността и хомогенността на изпълнението. Част от пробите показват висок принос към общия резултат, особено задачите за синтактична организация и словообразуване. Задачата за съгласуване по род демонстрира ниска вариативност, но нейното изключване не води до съществено повишаване на надеждността, поради което е запазена в батерията.

В обобщение, приложените статистически методи осигуряват надеждна основа за анализ на възрастовите различия, вътрешната структура на граматичната компетентност и нейната предиктивна стойност, като подкрепят валидността на използвания диагностичен подход.

ГЛАВА III. Резултати от изследването и обсъждане

Третата глава представя резултатите от емпиричното изследване на граматичната и общата езикова компетентност при деца в предучилищна възраст, като анализът е изграден върху разбирането, че езиковото развитие не протича линейно и не е строго възрастово детерминирано. Интерпретацията съчетава количествени показатели с качествен анализ на езиковата продукция, вътрешногруповата вариативност и функционалната стойност на отделните проби.

Децата са разпределени в две възрастови групи, съответстващи на предучилищна и подготвителна група в детската градина съгласно нормативната рамка на предучилищното образование. Това позволява да се проследят както възрастовите тенденции в овладяването на езиковите структури, така и индивидуалните вариации в рамките на типичното развитие.

3.1. Дескриптивна статистика. Описателни числови характеристики

Дескриптивните резултати показват по-високи средни стойности при по-голямата възрастова група, особено при пробите, изискващи синтактично планиране и корекция. Например, при Проба 5 (коригиране на изречения) средната стойност се повишава от M = 12.95 (SD = 8.77) в Група 1 до M = 22.27 (SD = 7.95) в Група 2, което отразява значим напредък в метаезиковия контрол. Подобна възрастова тенденция се наблюдава и при Проба 6 (конструиране на изречения), където средният резултат нараства от M = 5.20 (SD = 4.37) до M = 8.40 (SD = 4.20), както и при Проба 7 (употреба на предлози в изречения), съответно от M = 13.30 (SD = 4.86) до M = 16.43 (SD = 3.36).

Най-голяма диференцираща способност показват задачите за коригиране на изречения, конструиране на изречения по зададени думи, употреба на предлози в изречения и словообразуване. Тези проби се отличават с по-висока вариативност и по-ясни възрастови различия, което ги прави чувствителни индикатори за нивото на граматично функциониране.

Наративната задача разкрива умерени възрастови различия, но висока вътрешногрупова вариативност, което отразява нейния комплексен характер и зависимостта ѝ от съчетанието на езикови, когнитивни и дискурсни умения.

В обобщение, резултатите потвърждават, че морфологичните операции се стабилизират сравнително рано, докато синтактичното генериране, метаезиковият контрол и наративната организация остават чувствителни към възрастта и индивидуалните различия. Това подкрепя разбирането за граматичната компетентност като хетерогенна система и обосновава нейното значение като потенциален индикатор за училищна готовност.

3.2. Сравнителен анализ на резултатите по езикови проби

Сравнителният анализ на резултатите между двете възрастови групи показва, че граматичната компетентност в предучилищна възраст се развива неравномерно и се характеризира със значима вътрешногрупова вариативност. Част от морфологичните умения са стабилно усвоени още при по-малките деца, като при образуването на множествено число с нагледна опора средните стойности са близки и в двете групи (Група 1: M = 16.70, SD = 1.09; Група 2: M = 17.00, SD = 1.18), което показва ниска чувствителност към възрастта.

Умерено възрастово нарастване се наблюдава при словообразувателните умения. При образуването на умалителни имена средният резултат се повишава от M = 8.10 (SD = 3.16) при децата на 5.0–5.11 г. до M = 10.25 (SD = 3.26) при децата на 6.0–6.11 г., а при словообразуването „децата на животните“ от M = 8.68 (SD = 2.21) до M = 10.18 (SD = 1.97), което отразява постепенна консолидация на морфологичните категории.

Най-изразени възрастови различия се установяват при пробите, изискващи синтактично планиране и метаезиков контрол. При коригирането на изречения средната стойност нараства от M = 12.95 (SD = 8.77) в по-малката възрастова група до M = 22.27 (SD = 7.95) в по-голямата, а при конструирането на изречения по основни думи от M = 5.20 (SD = 4.37) до M = 8.40 (SD = 4.20). Подобна тенденция се наблюдава и при употребата на предлози в изречения, съответно от M = 13.30 (SD = 4.86) до M = 16.43 (SD = 3.36).

Наративната задача (преразказ по серия картини) показва близки средни стойности и в двете групи (Група 1: M = 4.43, SD = 2.84; Група 2: M = 4.78, SD = 2.54), при висока вариативност, което подчертава комплексния характер на умението и зависимостта му от индивидуални езикови и когнитивни стратегии.

Получените резултати потвърждават, че най-чувствителни индикатори за езиков прогрес в края на предучилищната възраст са синтактичните и метаезиковите умения,

докато базисните морфологични операции се автоматизират по-рано. Данните подкрепят хипотезата за хетерогенност в граматичното развитие и очертават подгрупи деца с по-ниско равнище на езиково функциониране, което има съществено значение за ранната диагностика и превенцията на обучителни затруднения.

3.3. Анализ на статистически значимите различия

В резултат на сравнителния анализ между двете възрастови групи се установяват ясно изразени възрастови различия в част от изследваните езикови проби, които засягат предимно продуктивните граматични и метаезикови умения. По шест от десетте езикови проби се регистрират статистически значими разлики в полза на по-голямата възрастова група (6.0 – 6.11 г.), което потвърждава възрастово обусловен напредък в граматичното функциониране.

Най-големи количествени различия се наблюдават при пробите, изискващи метаезиков контрол и синтактично планиране. При коригиране на изречения средната стойност нараства от M = 12.95 (SD = 8.77) при по-малките деца до M = 22.27 (SD = 7.95) при по-големите, което показва значително развитие на уменията за осъзнаване и контрол на граматичните структури. Подобна възрастова динамика се отчита и при конструирането на изречения по основни думи, където резултатите се повишават от M = 5.20 (SD = 4.37) до M = 8.40 (SD = 4.20).

Умерени, но статистически значими различия се установяват при морфологичните и словообразувателните проби. При образуването на умалителни имена средният резултат се увеличава от M = 8.10 (SD = 3.16) до M = 10.25 (SD = 3.26), а при словообразуването „децата на животните“ от M = 8.68 (SD = 2.21) до M = 10.18 (SD = 1.97), което отразява постепенно развитие на морфологичната осъзнатост и деривационните умения.

При употребата на предлози в изречения се наблюдава както количествено повишение на резултатите (от M = 13.30, SD = 4.86 до M = 16.42, SD = 3.36), така и намаляване на вътрешногруповата вариативност при по-големите деца, което показва по-стабилно овладяване на граматичните и семантичните отношения. Пробата за образуване на множествено число без нагледна опора също показва статистически значима, макар и по-малка разлика, при високи резултати и в двете групи, което свидетелства за автоматизирано усвояване на тази граматична категория.

За разлика от тях, при четири проби не се установяват статистически значими възрастови различия. Образуването на множествено число с нагледна опора показва почти идентични резултати (M = 16.70 срещу M = 17.00), а съгласуването по род на съществителни и прилагателни имена достига таванен ефект (M = 10.00, SD = 0.00 и в двете групи), което говори за ранна стабилизация на базисните граматични операции. Наративната задача (генериране на разказ по серия картини) се характеризира с близки средни стойности и висока вариативност (M = 4.42 срещу M = 4.78), което подчертава интегративния и силно индивидуализиран характер на това умение.

Обобщено, резултатите показват, че в края на предучилищната възраст граматичната компетентност се развива неравномерно. Най-чувствителни към възрастта са синтактичните и метаезиковите умения, докато базисните морфологични структури се стабилизират по-рано. Данните потвърждават хетерогенността на езиковото развитие и подкрепят хипотезите за наличие на подгрупи с различно равнище на граматично функциониране, което има важно значение за ранната диагностика и превенцията на бъдещи обучителни затруднения.

3.4. Подкомпонентен анализ на граматичните структури

Под компонентният анализ допълва общите резултати за граматичната компетентност, като показва как децата прилагат и контролират граматичните правила на ниво метаезикови стратегии и синтактична организация. Разгледани са два ключови аспекта: (1) корекционни и самокорекционни стратегии в Проба 5 (Фигура 5), и (2) овладяване на синтактични правила чрез показатели за правилен и нарушен словоред (Фигура 6). Сравнението между възрастовите групи очертава възрастови тенденции и съществена вътрешногрупова вариативност.

При подкомпонентите на Проба 5 (коригиране на изречения) се установява по-високо ниво на метаезиков контрол при по-големите деца. По показателя „Установява и коригира“ Група 2 има по-висок среден резултат (M = 22.27) спрямо Група 1 (M = 12.15), което показва по-често и по-устойчиво разпознаване и поправка на граматични отклонения. Показателят „Не открива грешка“ е по-нисък при Група 2 (M = 2.05) в сравнение с Група 1 (M = 4.90), което свидетелства за намаляване на реакциите без идентификация на грешката с напредване на възрастта. Компонентът „Няма корекция или грешен опит“ е минимален и практически отсъства при по-големите деца (Група 1: M = 0.30; Група 2: M = 0.00). Данните подкрепят възрастово обусловеното развитие на

метаезиковата осъзнатост и показват наличие на подгрупи с различно равнище на езиков контрол.

Анализът на синтактичните подкомпоненти (Фигура 6) потвърждава, че словоредът е чувствителен индикатор за граматичната зрялост в края на предучилищната възраст. По показателя „Правилен словоред“ Група 2 постига по-висок резултат (M = 8.30) спрямо Група 1 (M = 4.70). Обратно, „Нарушен словоред“ е по-чест при по-малките деца (Група 1: M = 1.20) и значително по-рядък при по-големите (Група 2: M = 0.20). Това показва, че между 5 и 7 години се наблюдава отчетливо стабилизиране на синтактичния контрол и автоматизация на правилата за изреченска подредба, при запазена индивидуална вариативност, особено в по-ниската възрастова група.

Обобщено, под компонентният подход демонстрира, че напредъкът в граматичната компетентност не се изчерпва с общия резултат, а се проявява като развитие на метаезиковите механизми за самонаблюдение и на синтактичната организация на изказа. Тези резултати имат пряка стойност за ранното откриване на деца с по-ниско равнище на граматична регулация и за планиране на целенасочена подкрепа преди началното огрaмотяване.

3.4.1. **Корелационен анализ на езиковите проби**

Корелационният анализ изяснява вътрешната структура на граматичната компетентност и начина, по който отделните езикови умения взаимодействат в предучилищна възраст. Чрез коефициента на Пиърсън са изследвани взаимовръзките между езиковите проби поотделно за двете възрастови групи, което позволява да се проследи степента на интеграция между морфологични, синтактични, деривационни и метаезикови компоненти.

При децата от Група 1 (5.0 – 5.11 г.) се установяват умерени, но статистически значими зависимости, които очертават начална структурна свързаност между езиковите умения. Най-изразени са корелациите между образуване на умалителни имена и разбиране на предлози (r = 0.42), както и между образуване на множествено число и съгласуване по род (r = 0.41), което показва взаимодействие между базови морфологични категории. Синтактичните и метаезиковите умения също са свързани, като конструирането на изречения корелира с коригирането на изречения (r = 0.35) и с наративната продукция (r = 0.35). Тези резултати показват, че още в по-ранната възраст

граматичното развитие се организира като мрежа от взаимосвързани, но не напълно интегрирани компоненти, при наличие на отчетлива индивидуална вариативност.

При децата от Група 2 (6.0 – 6.11 г.) корелационният профил е по-богат и с по-високи коефициенти, което свидетелства за по-зряла и интегрирана езикова система. Най-силната зависимост е между образуване на множествено число и употреба на предлози в изречения (r = 0.60), което показва тясна връзка между морфологични и синтактични умения. Коригирането на изречения е значимо свързано както с конструиране на изречения (r = 0.50), така и с употреба на предлози (r = 0.50), което подчертава централната роля на метаезиковия контрол в по-напредналия етап на развитие. Значими са и връзките между лексико-деривационни и продуктивни умения, например между словообразуване и наративна продукция (r = 0.41), както и между конструиране на изречения и словообразуване (r = 0.44).

Сравнителният анализ между групите показва устойчиви зависимости и в двете възрасти, като връзката между коригиране и конструиране на изречения е сходно силна ($r \approx 0.50$). В същото време при по-големите деца се наблюдава засилване на интеграцията между различни езикови равнища, особено между морфология и синтаксис. Наред с това се установяват и редица статистически незначими корелации (r между –0.05 и 0.06), които показват, че част от езиковите умения се развиват относително независимо, например образуването на множествено число и словообразуването или коригирането на изречения и разбирането на предлози.

Обобщено, корелационният анализ показва, че граматичната компетентност в предучилищна възраст има мрежова, многофакторна организация. С възрастта се наблюдава засилване на връзките между отделните езикови компоненти, но хетерогенността и индивидуалните профили се запазват. Тези резултати подкрепят изследователските хипотези за възрастово обусловено развитие, вътрешногрупова вариативност и ключовата роля на метаезиковите и синтактичните умения като ядро на граматичната компетентност и потенциален предиктор за училищната готовност.

3.4.2. Вътрегрупово разпределение на ниски средни и високи резултати в проценти за група 1 и група

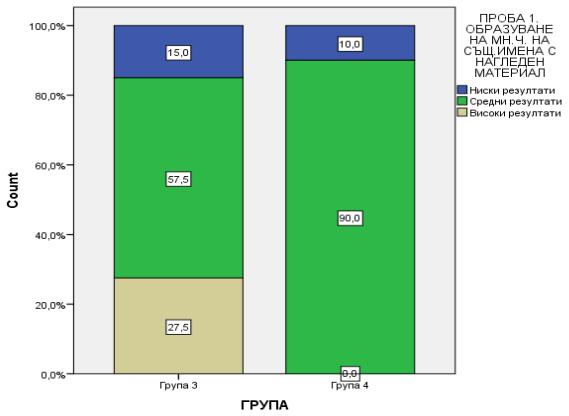

Фигура 1 *Разпределение на резултатите от проба 1 за двете групи*

При Проба 1 (образуване на множествено число на съществителни имена с нагледен материал) се наблюдава доминиране на средните резултати и в двете възрастови групи, като концентрацията е особено изразена при Група 2 (90%). Група 1 показва по-голяма вътрешногрупова вариативност, с отчетлив дял на високите резултати (27.5%) и относително малък дял на ниските (15%). В Група 2 ниските резултати са 10%, а липсата на висок дял вероятно отразява ефект на категоризацията и струпване на резултатите в средния диапазон, а не реално понижение на умението. Данните подкрепят разбирането, че пробата оценява базисна морфологична операция, която е в процес на стабилизиране още в по-ранната предучилищна възраст, но при част от децата се запазва по-ниско равнище, което има значение за ранното идентифициране на потенциална езикова уязвимост.

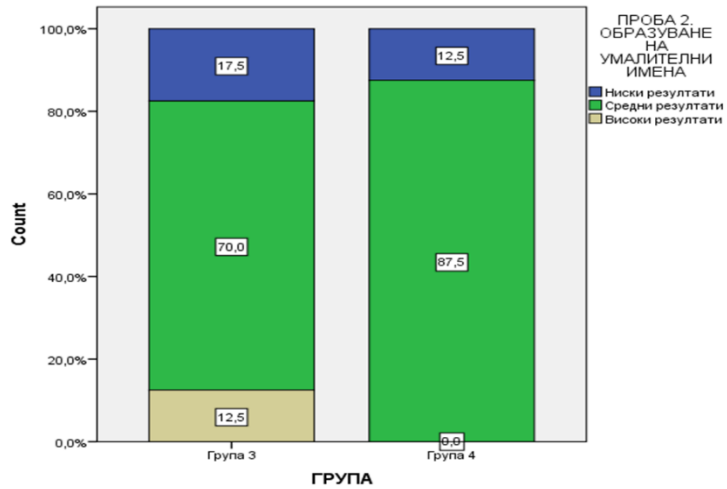

Фигура 2 *Разпределение на резултатите от проба 2 за двете групи*

При Проба 2 (образуване на умалителни имена) средните резултати доминират и в двете възрастови групи, като при Група 2 концентрацията е по-висока (87.5%). Делът на ниските резултати намалява с възрастта (от 17.5% в Група 1 до 12.5% в Група 2), което е в съответствие с очакваното укрепване на словообразувателните операции в предучилищна възраст. Наличието на висок дял само в Група 1 (12.5%) и отсъствието му в Група 2 вероятно отразява струпване на резултатите в средния диапазон и ефект на категоризацията, а не реално понижение на умението. Данните показват, че задачата е чувствителна към

индивидуални различия, като подгрупата с ниски резултати остава значима за ранно идентифициране на потенциална езикова уязвимост.

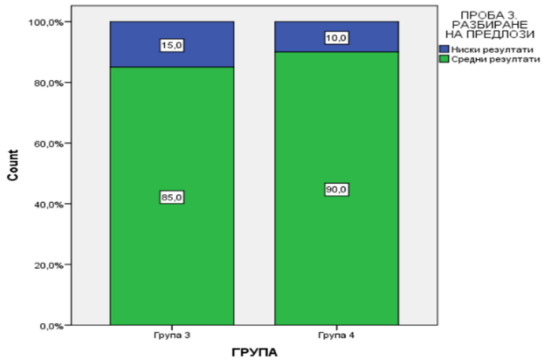

Фигура 3 *Разпределение на резултатите от проба 3 за двете групи*

При Проба 3 (разбиране на предлози) средните резултати доминират и в двете възрастови групи, като делът им е много висок (85% в Група 1 и 90% в Група 2).

Ниските резултати намаляват с възрастта (от 15% до 10%), което отразява очакваното укрепване на рецептивните граматични умения и по-добра ориентация в релационните значения. Въпреки това, струпването на резултатите в средната категория показва ограничена чувствителност на пробата за разграничаване на по-фини индивидуални различия, като диагностично по-информативна остава подгрупата с ниски постижения

От фигура 4. се вижда, че при Проба 5 (коригиране на изречения) има отчетлив възрастов ефект, изразен в намаляване на ниските резултати от 25% в Група 1 до 15% в Група 2 и съответно нарастване на средните резултати до 85% при по-големите деца.

Разпределението в Група 1 е по-хетерогенно и включва и дял от високи резултати (17.5%), докато при Група 2 се отчита концентрация в средното равнище.

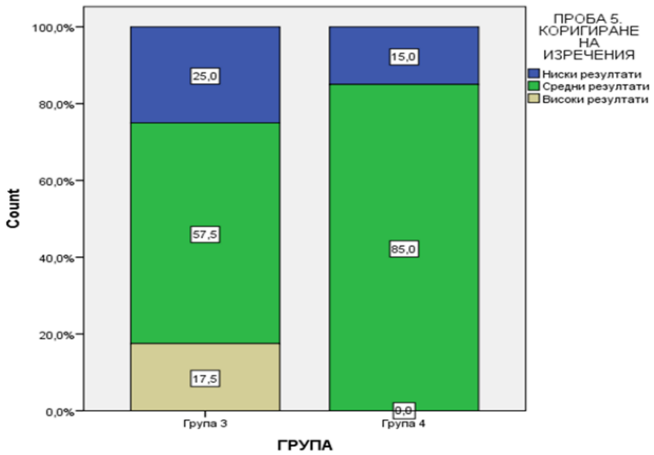

Фигура 4 *Разпределение на резултатите от проба 5 за двете групи*

Това предполага, че умението за граматична корекция се стабилизира с възрастта, но достигането на най-високите критерии зависи от праговете на категоризация и от високата когнитивно-езикова сложност на задачата.

От фигура 5 виждаме как при проба 6 (съставяне на изречение по основни думи) се установява умерено изразен възрастов ефект, проявен в нарастване на средните резултати от 57.5% в Група 1 до 67.5% в Група 2 и в намаляване на ниските резултати (от 25% до 20%).

Разслоението в трите категории се запазва и при двете групи, което показва висока чувствителност на задачата към индивидуални различия в продуктивните синтактични умения.

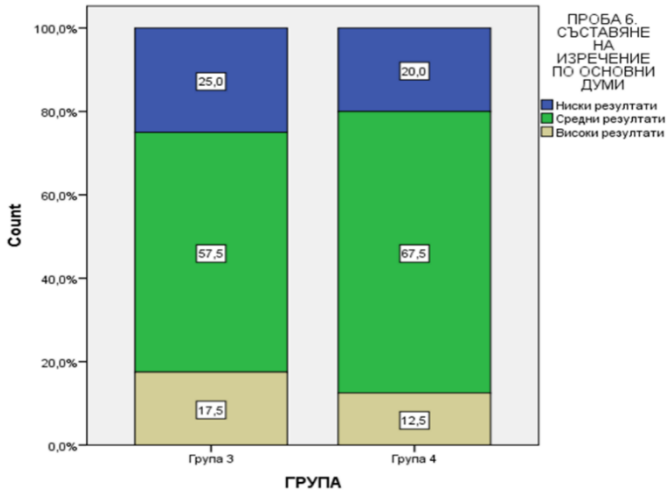

Фигура 5. *Разпределение на резултатите от проба 6 за двете групи*

Съществен остава делът на децата с ниски резултати, което подкрепя тезата за наличие на подгрупа с потенциална езикова уязвимост, особено релевантна за бъдещи учебни изисквания, свързани с конструиране на изказ и писмена експресия.

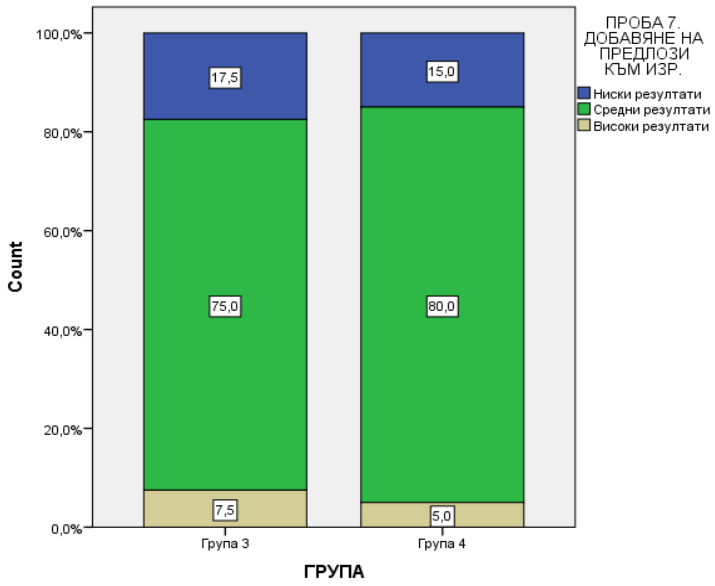

Фигура 6 *Разпределение на резултатите от проба 7 за двете групи*

По фигура 6 проба 7 (Добавяне на предлози към изречение) показва много сходен профил в двете възрастови групи, доминират средните резултати и има малка, но устойчива ниска подгрупа. В Група 1: 75.0% средни, 7.5% високи, 17.5% ниски. В Група 2: 80.0% средни, 5.0% високи, 15.0% ниски.

Има леко възрастово подобрение, ниските намаляват с 2.5 пункта и средните се увеличават, но високите не нарастват. Ключовото е, че ниската подгрупа се запазва и в двете възрасти, което при продуктивна задача като тази може да маркира уязвимост в синтактичния контрол и граматичното планиране, с потенциално значение за училищната готовност.

При две проби се наблюдава така наречения „таванен ефект“. Това са проба 4 и проба 8 (Образуване на същ. имена в мн. число) тук като пример ще представим диаграма проба 8.

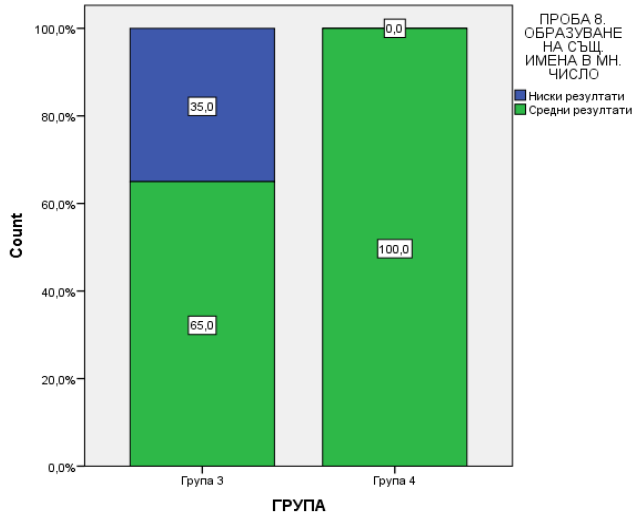

Фигура 7 *Разпределение на резултатите от проба 8 за двете групи*

От фигура 7 виждаме как Проба 8 (Образуване на същ. имена в мн. число) показва изразен таванен ефект и много ниска диференцираща стойност.

- **Група 2:** 100% са в **средни резултати**, 0% ниски, няма разслоение.
- **Група 1:** 65% **средни**, 35% **ниски**, отново без „високи“ категории.

Задачата се оказва лесна за по-големите деца, че не различава индивидуални разлики, а при по-малките делът „ниски“ вероятно отразява единични пропуски или нестабилност, но като цяло пробата не е подходяща за скрининг на риск и не дава добра основа за сравнение на възрастови нива, защото резултатите се струпват към горната граница (таванен ефект).

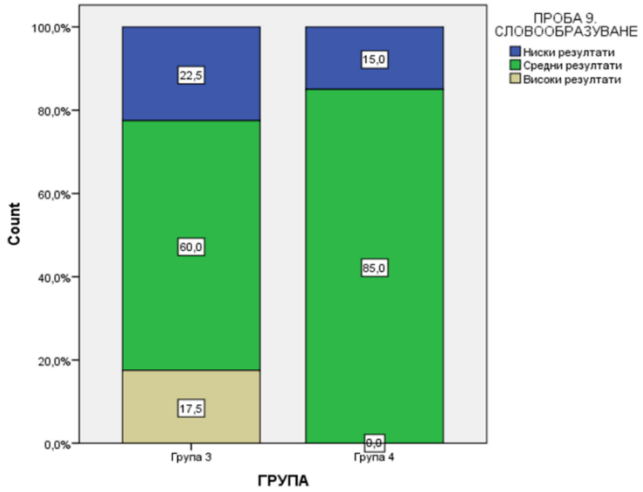

Фигура 8 *Разпределение на резултатите от проба 9 за двете групи*

Според фигура 8 при проба 9 (словообразуване) се отчита умерен възрастов ефект, изразен в по-нисък дял на ниските резултати при Група 2 (15.0%) спрямо Група 1 (22.5%) и в концентрация на постиженията в категорията средни резултати (85.0% при Група 2). В Група 1 се наблюдава по-голяма вариативност, като освен 60.0% средни и 22.5% ниски, е налице и дял деца с високи резултати (17.5%), което насочва към вътрешногрупова хетерогенност и индивидуални различия в овладяването на деривационните модели. Профилът на пробата предполага по-добра диференцираща способност спрямо задачи с таванен ефект, като особено информативни са ниските резултати, които могат да маркират деца с по-слабо развити словообразувателни операции и ограничен лексикално-морфологичен опит.

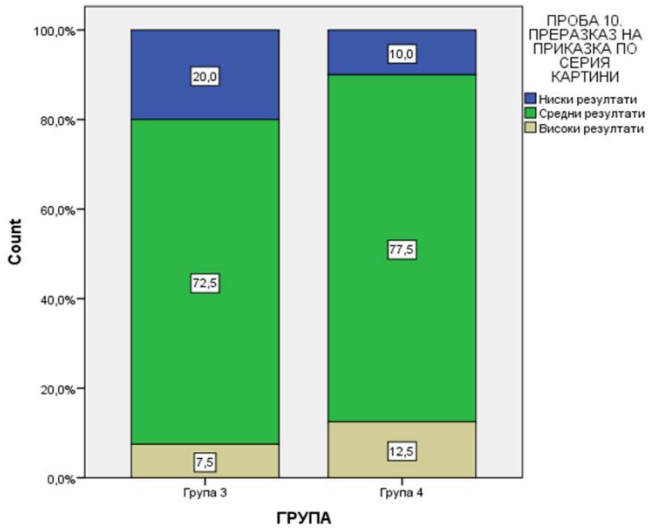

Фигура 9 *Разпределение на резултатите от проба 10 за двете групи*

Фигура 9 показва, че при Проба 10 (разказ по серия картини) преобладават средните постижения и в двете възрастови групи (Група 1: 72.5%; Група 2: 77.5%), което потвърждава умерената трудност на задачата и типичната вариативност на наративното функциониране в периода на предучилищна възраст. Наблюдава се възрастова тенденция в полза на Група 2, изразена в по-нисък дял на ниските резултати (10.0%

спрямо 20.0%) и по-висок дял на високите резултати (12.5% спрямо 7.5%). Делът на ниските постижения, особено при по-малките деца, може да се интерпретира като индикатор за уязвимост в интегративни езикови умения, свързани с разказвателната организация, граматичното оформяне и кохезията, които имат пряка връзка с училищната готовност.

Пример на разказ на дете от ниската група:

От група 1.

„Три котенца си се разхождали и си тичат след това станали мръсни и черни и намерили жаба и тя станала черна. След това те си отишли и се изкъпали и готово!“

От група 2.

„Три котенца срещнали животно и си играели с животното. После едно котенце спряло до жабата, а друго спряло до дънер. После всички котета са се събрали.“

Представените фигури очертават едновременно възрастовата тенденция и вътрешногруповата хетерогенност в граматичното функциониране. При Проби 5 (коригиране на изречения) и 6 (съставяне на изречение по основни думи) се наблюдава най-ясно разслояване между ниски, средни и високи постижения, като по-големите деца по-често се позиционират в по-благоприятните равнища. Това говори за по-изразена възрастова динамика в уменията за граматичен контрол, синтактична организация и езиково генериране. Проба 10 (разказ по серия картини), като комплексна наративна задача, остава най-трудната и с най-голяма вариативност, което е очаквано при показатели, изискващи интеграция на лексика, граматика, кохезия и планиране на изказа. Именно тук ниските резултати са особено интерпретируеми като маркер за езикова уязвимост и потенциално по-трудна училищна адаптация. Проба 9 (словообразуване) демонстрира умерено до силно диференциране, което я прави полезна за разграничаване на нива в словообразувателните операции, без да достига таванни стойности. Заедно с това следва да се отчете наличието на таванен ефект в част от пробите, при които резултатите се струпват около максимума и задачата не позволява надеждно различаване на индивидуалните различия. Тези проби имат ограничена диагностична чувствителност и по-слаба стойност за скрининг в сравнение с най-информативните – проби 5, 6, 9 и 10, които ясно открояват подгрупата с ниски резултати и позволяват аргументиране на предикторен потенциал спрямо бъдещи трудности в ученето.

Като цяло изнесените фигури подкрепят три основни количествени извода: (1) налице е възрастова тенденция в полза на Група 2 при повечето проби, (2) групите са вътрешно хетерогенни и открояваща се подгрупа с ниски резултати, особено при комплексните продуктивни задачи, (3) част от пробите имат таванен ефект и ограничена стойност за разграничаване на индивидуални различия, докат. Проби 5, 6, 9 и 10 се оказват най-информативни и подходящи за улавяне на потенциална езикова уязвимост в рамките на типичното развитие.

Ниските резултати, регистрирани при част от децата от двете възрасти очертават подгрупа с повишена езикова уязвимост, която има ключово значение в интерпретацията на данните. Тези деца се отличават с по-слабо представяне именно в задачите с повишена когнитивно-езикова сложност, като коригиране на изречения (Проба 5), съставяне на изречение по основни думи (Проба 6) и разказ по серия картини (Проба 10). Тези задачи изискват едновременно граматичен контрол, планиране на изказа, синтактична организация и интеграция на лексико-граматични механизми, поради което са с най-ясен предикторен потенциал спрямо бъдещата училищна готовност. В рамките на типичното развитие подобен профил не се разглежда като патология, а като рискова траектория, която може да предвещава по-трудна адаптация към училищните изисквания, особено при четене с разбиране, писмена експресия и овладяване на учебни текстове. В този смисъл ниските равнища на постижение функционират като ранни индикатори с предикторен потенциал, защото маркират деца, при които натоварването с училищни задачи може да изведе на преден план латентни дефицити в граматичното функциониране и в организацията на езиковата продукция.

Важно е да се подчертае, че въпреки подобряването на езиковите възможности с възрастта, при децата от по-голямата възрастова група се запазва относително устойчив дял на участниците, които попадат в „ниската“ категория по отделни проби, като при синтактично натоварените задачи е възможно да се наблюдава и леко увеличение. Това насочва към извода, че и сред деца с типично езиково развитие се регистрират случаи на забавено овладяване на базисни граматични операции. Тъй като тези операции са структурни компоненти на уменията за четене и писане, оценяването им в предучилищна възраст има ясно изразен прогностичен, предикторен потенциал и следва да бъде включвано като задължителна част от логопедичната оценка и скрининг за риск.

Таблица 1. Количествено разпределение на децата от двете групи с ниски резултати по отделните проби

Проба	Група 1: n	Група 1: %	Група 2: n	Група 2: %
Проба 1	6	15.0%	4	10.0%
Проба 2	7	17.5%	5	12.5%
Проба 3	6	15.0%	4	10.0%
Проба 5	10	25.0%	6	15.0%
Проба 6	10	25.0%	8	20.0%
Проба 7	7	17.5%	6	15.0%
Проба 8	14	35.0%	0	0.0%
Проба 9	9	22.5%	6	15.0%
Проба 10	8	20.0%	4	10.0%

Таблица 1 показва броя и дела на децата с ниски резултати по отделните проби в двете възрастови групи и очертава едновременно възрастова тенденция и наличие на устойчива уязвима подгрупа. При Група 1 (5.0 – 5.11 г.) делът на ниските резултати варира между 15.0% и 35.0%, като най-висока концентрация се наблюдава при Проба 8 (35.0%), следвана от Проби 5 и 6 (по 25.0%) и Проба 9 (22.5%). При Група 2 (6.0 – 6.11 г.) ниските резултати в повечето проби намаляват и се разполагат в диапазона 0.0%–20.0%, като максималната стойност е при Проба 6 (20.0%), а при Проба 8 ниски резултати не се регистрират (0.0%). Това потвърждава очакваната възрастова динамика в полза на по-големите деца, но същевременно е важно, че при редица задачи ниската успеваемост не изчезва, а се запазва на ниво 10%–15% (Проби 1, 3, 5, 7, 9 и 10) и достига 20% при Проба 6.

Най-съществен е фактът, че ниската успеваемост при част от децата ясно очертава езикова уязвимост в рамките на типичното развитие. С други думи, дори при отсъствие на клинично доказано езиково нарушение, се откроява подгрупа, която системно попада в „рисковия“ диапазон по определени граматични операции. Особено показателни са пробите, при които делът на ниските резултати остава относително висок и в двете възрасти, например Проба 6 (25.0% при Група 1 и 20.0% при Група 2), както и пробите със синтактичен и продуктивен компонент (Проби 5, 6, 10), където задачата изисква едновременно граматичен контрол, планиране на изказа и синтактична организация. Именно този профил е съвместим с тезата за предикторен потенциал, защото подобни операции са структурно ангажирани в училищните умения за четене с разбиране и писмена експресия. Следователно Таблица 1 подкрепя извода, че оценяването на базисни граматични категории, особено на продуктивно-

синтактични умения в края на предучилищната възраст, има важна прогностична стойност за ранно идентифициране на деца с потенциални бъдещи трудности в ученето и следва да бъде задължителен компонент на логопедичния скрининг.

Представените в литературния обзор данни за прогностичната стойност на морфосинтактичните умения намират опора в резултатите от настоящото емпирично изследване. Установената хетерогенност в граматичното функциониране при деца с типично езиково развитие и обособяването на подгрупи с ниски, средни и високи резултати по ключови граматични проби, съответстват на разбирането за езикова уязвимост като континуум, а не като строго разграничение между „норма“ и „нарушение “(Bishop & Snowling, 2004).

В частност, резултатите показват, че задачите с по-високи изисквания към морфосинтактичния контрол и езиковото планиране (коригиране на изречения, конструиране на изречения по зададени думи, употреба на предлози и словообразуване), са най-чувствителни към индивидуалните различия. Това е в съзвучие както с международните данни за ролята на граматичните и синтактичните показатели като стабилни предиктори за по-късни трудности (Catts et al., 2005; Stothard et al., 1998), така и с българските описания на типични морфосинтактични прояви с предикторна стойност, включително непълни изречения, нестабилен словоред и проблеми в предложните отношения (Ценова, 2020а; Ценова, 2020б). От позиция на интерактивния модел устен-писмен език, ниските и нестабилни резултати при част от децата в края на предучилищната възраст могат да се интерпретират като ранни маркери за езикова уязвимост, която при повишаване на училищните изисквания би могла да се реализира като специфични трудности в ученето.

Съществено е и наблюдението, че възрастта се проявява като подкрепящ, но не и доминиращ фактор за граматичната компетентност, което съответства на идеята, че хронологичната възраст сама по себе си не гарантира равнище на езиков контрол, достатъчно за училищните изисквания. В този смисъл ниските стойности на обяснената вариация в регресионните модели подкрепят тезата, че качеството на граматичното функциониране, а не възрастта като формален показател, има по-голяма прогностична значимост за бъдещото академично развитие, особено за четенето с разбиране и писмената експресия (Cain & Oakhill, 2007; Catts, 2021). Това допълнително аргументира необходимостта от анализ на подгрупи и равнища, а не от интерпретация единствено на средни стойности, които могат да прикрият индивидуалната уязвимост.

Емпиричните резултати подкрепят и тезата за различна прогностична тежест на отделните езикови поднива. Ранната относителна стабилизация на базисни морфологични категории, като множествено число и съгласуване по род, контрастира с по-голямата вариативност при синтактичните и деривационните задачи. Именно по-сложните граматични операции разграничават децата с по-висок и по-нисък потенциал за успешно овладяване на училищно-медиирания език, който по дефиниция изисква по-точно граматично кодиране, синтактична организация и текстово планиране (Nippold, 2007; Berman & Verhoeven, 2002). Сходни зависимости се наблюдават и в българските описания на остатъчни прояви на ранна езикова недостатъчност при деца с дислексия, които засягат именно по-сложните морфологични и синтактични равнища и се проявяват по-отчетливо в писмената продукция (Матанова, 2003; Тодорова, 2007; Матанова & Тодорова, 2013).

В този смисъл изводите на настоящото изследване конкретизират и емпирично подкрепят теоретичната теза, че граматичната компетентност в края на предучилищната възраст не следва да се разглежда единствено като показател за текущо езиково равнище, а като прогностичен индикатор за бъдещи трудности в ученето. Обособяването на подгрупи с ниско граматично функциониране предоставя научно обоснована основа за ранно идентифициране на деца в риск преди проявата на обективни трудности в четенето и писането, което е в съзвучие с препоръките за ранна оценка на устния език като предвестник на специфични нарушения в ученето (Ценова, 2020а; Ценова, 2020б; Яръмова & Ценова, 2021).

Получените резултати показват, че ниските равнища в морфосинтактичното функциониране в края на предучилищната възраст имат важна прогностична стойност, тъй като предпоставят очаквания за поява на езиково обусловени трудности в огрaмотяването и ученето в периода на начална училищна възраст.

ИЗВОДИ ОТ ПРОВЕДЕНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Извод 1. Равнище на граматична компетентност в предучилищна възраст

Децата на възраст 5.0 – 6.11 г. с типично езиково развитие демонстрират сравнително стабилно овладяване на основните граматични категории (род, число, лице, време) и умения за изграждане на прости изречения. В същото време при по-сложни задачи – синтактични трансформации, употреба на предлози, генериране на разказ – се очертават явни индивидуални вариации, което е в съзвучие с описаната в литературата неравномерна динамика на граматичното развитие в края на предучилищния период.

Извод 2. Възрастови различия и граници на възрастовия ефект

По-големите деца (6.0 – 6.11 г.) показват по-добро представяне в задачите, свързани с метаграматична осъзнатост, синтактична организация и словообразуване, особено при **проба 2** – образуване на умалителни имена; **проба 5** – коригиране на изречения; **проба 6** – конструиране на изречения по зададени основни думи; **проба 7 –** употреба на предлози в изречения; **проба 8** – образуване на множествено число (вербален вариант); **проба 9** – словообразуване („децата на животните“). Регресионният анализ обаче показва много ниски стойности на R^2, което означава, че възрастта има по-скоро умерен, подкрепящ ефект, отколкото силен предикторен статус. Следователно, макар и да са налице, възрастовите разлики имат предимно качествени (тип на стратегии и сложност на изказа), отколкото количествени измерения.

Извод 3. Хетерогенност и подгрупи в граматичното развитие

Равнищата „ниско - средно - високо“ по ключови проби (напр. **проба 2 –** образуване на умалителни имена; **проба 3 –** разбиране на предлози (картинен вариант); **проба 5 –** коригиране на изречения) показват, че децата не формират хомогенна група, тъй като в рамките и на двете възрасти се обособяват подгрупи с по-висока и по-ниска степен на граматична компетентност. Тази хетерогенност се проявява особено ясно при задачите за синтактично структуриране и корекция, където някои от децата използват по-сложни модели на изказ, докато други остават на базисно ниво. Това дава реална основа за бъдещо профилиране на рискови и ресурсни езикови профили.

Извод 4. Чувствителни и по-стабилни езикови показатели

Резултатите показват, че не всички проби са еднакво чувствителни към възраст и индивидуални различия. Задачите за множествено число и базисни наративни форми (**проба 1** – образуване на множествено число на съществителни по нагледна опора („Един-много“); **проба 4** – съгласуване по род на съществителни и прилагателни имена; **проба 10** – генериране на разказ по серия картини) демонстрират ранно стабилизиране и сходни средни стойности между групите, докато задачите за умалителни, предлози, корекция и словообразуване **(проба 2** – образуване на умалителни имена; **проба 5** – коригиране на изречения; **проба 6** – конструиране на изречения по зададени основни думи; **проба 7** – употреба на предлози в изречения; **проба 9** – словообразуване („децата на животните“) се явяват по-фини индикатори за напредък и вариативност. Това потвърждава, че при оценката е необходимо да се комбинират базисни и „по-трудни“ проби, за да се улови реалната дълбочина на граматичната компетентност.

Извод 5. Вътрешни връзки между езиковите поднива

Корелационният анализ показва слаби до умерени връзки между отделни морфологични, синтактични и метаграматични показатели, особено при по-малките деца (Група 1), където се наблюдава известна интеграция между словообразуване, съставяне на изречения и корекция. При по-големите деца част от тези връзки отслабват, което може да се тълкува като постепенна диференциация и по-голяма автономност на поднивата, а не като дефицит. Това подкрепя виждането за многокомпонентна структура на граматичната система в тази възраст.

Извод 6. Полови различия като качествена, а не количествена тенденция

Анализът по фактор „пол“ не установява съществени количествени различия в граматичната компетентност по повечето изследвани показатели. Наблюдават се отделни качествени тенденции, при които момичетата демонстрират по-добра организация на наративния изказ и по-висока плавност на речта, докато в някои случаи момчетата проявяват по-голяма лексикална продуктивност. Тези различия имат ограничена диагностична и прогностична стойност и не следва да се разглеждат като самостоятелен критерий за оценка на граматичното функциониране.

Ниските стойности на обяснената вариация показват, че възрастта има ограничен предикторен принос към граматичната компетентност и по-скоро очертава

общ контекст на развитие, отколкото да обяснява директно индивидуалните различия. Това насочва към значението на други фактори, като когнитивна зрялост, езикова среда и индивидуални стратегии за езикова обработка, които следва да се отчитат при интерпретацията на граматичното развитие в предучилищна възраст.

Извод 7. Диагностична и практическа значимост на резултатите

Резултатите от анализа показват, че една обща оценка за „граматично ниво“ не е достатъчна за надеждна езикова диагностика в предучилищния период. Необходим е многоаспектен подход, включващ оценка на морфологични, синтактични, деривационни, метаграматични и наративни умения, както и анализ на вътрешните връзки между тях. Такъв подход позволява да се идентифицират ранни индикатори за уязвимост при овладяването, без да се стигматизират деца с по-бавен индивидуален темп на развитие. Получените данни могат да послужат като основа за разработване на скринингови и профилактични програми в края на предучилищната възраст.

Извод 8. Подгрупи, индивидуални различия и прогностична стойност

Обособяването на подгрупи деца с по-ниски резултати по граматичните проби позволява ясно очертаване на индивидуалните различия в езиковото развитие и идентифициране на индикатори за езикова уязвимост, без да се стига до клинично етикетиране. Установената нестабилност в морфосинтактичното функциониране и ограничената граматична продуктивност при част от децата могат да се разглеждат като ранни маркери за повишен риск от бъдещи езиково-обусловени и обучителни затруднения в начална училищна възраст.

Получените резултати очертават няколко съществени тенденции в граматичното развитие. На първо място, употребата на предлози се откроява като относително уязвим компонент на граматичната система в предучилищния период и остава недостатъчно овладяна при част от децата в края на периода. Това потвърждава, че усвояването на предлозите изисква по-продължителен процес на интеграция между граматични, семантични и когнитивни механизми и се характеризира с по-голяма индивидуална вариативност в сравнение с други морфологични категории.

В този контекст резултатите разясняват, че децата с ниска степен на граматично функциониране в предучилищна възраст предпоставят очаквания за проява на трудности в процеса на усвояване на четенето, писането и училищно-медиирания език. По този начин нестабилността в морфосинтактичното функциониране и ниските нива

на граматична компетентност придобиват значението на ранни прогностични индикатори за по-късни трудности в ученето, което аргументира необходимостта от ранно проследяване и превантивна подкрепа.

Извод 9. Равнищата на успеваемост като концептуална ос на изследването

Определянето на равнища на успеваемост „ниско – средно – високо“ по отделните граматични проби се утвърждава като ключов методологичен и концептуален елемент на настоящото изследване. Това разграничение не изпълнява единствено описателна функция, а структурира научната логика на дисертацията във връзка с централния проблем, формулиран в заглавието, а именно значението на граматичното функциониране като индикатор за потенциални трудности в ученето. Чрез въвеждане на равнища на успеваемост се постига по-прецизен анализ на вътрешната вариативност при деца с типично езиково развитие и се очертават контури на езикова уязвимост, които остават невидими при използване на обобщени средни показатели. По този начин равнищата на успеваемост функционират като аналитичен инструмент, който свързва емпиричните резултати с теоретичния модел на дисертацията и подкрепя идеята за континуум между типично развитие и повишен риск от бъдещи обучителни затруднения.

ОГРАНИЧЕНИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване, наред със своите приноси, има и определени методологични ограничения. Обемът на извадката, макар достатъчен за описателен и сравнителен анализ, ограничава възможностите за по-висока представителност и по-прецизно проследяване на вътрешногруповите вариации. Част от използваните езикови проби, особено базовите морфологични задачи, показаха ограничена диагностична чувствителност поради таванни ефекти, което затрудни диференцирането на по-фини равнища на граматична компетентност.

Изследването обхваща сравнително тесен възрастов диапазон (5.0 - 6.11 години), което позволява фокус върху ключов етап от граматичното развитие, но не дава възможност за проследяване на по-широката динамика на езиковата онтогенеза. Допълнително влияние върху резултатите може да са оказали неконтролирани фактори като индивидуални когнитивни различия, социално-езикова среда и организационни промени в детските градини по време на изследването.

Въпреки тези ограничения, резултатите предоставят надеждна емпирична основа и очертават перспективи за бъдещи изследвания, насочени към усъвършенстване на диагностичните инструменти и към по-задълбочено изследване на граматичното функциониране в предучилищна възраст.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването на граматичното функциониране в предучилищна възраст предоставя съществена информация за механизмите, които стоят в основата на детското езиково развитие, и разкрива неговия потенциал като прогностичен индикатор за бъдещото академично функциониране. Разбирането на тези процеси е от ключово значение за ранното идентифициране на деца с повишен риск от затруднения в ученето и за навременното планиране на превантивни и подкрепящи мерки. В този смисъл настоящото проучване надхвърля описателния анализ на граматичната компетентност, като поставя акцент върху нейната роля като ранен маркер за очаквани трудности в процеса на огрaмотяване и усвояване на учебното съдържание.

Получените резултати потвърждават, че езиковото развитие в предучилищна възраст е многофакторен процес, обусловен от взаимодействието между биологични предпоставки, когнитивна зрялост и характеристиките на социалната и образователната среда. Установява се, че децата, които демонстрират нестабилност и по-ниска ефективност при усвояването и прилагането на граматични структури, са в повишен риск от затруднения в началните етапи на четенето и писането. Ограниченията в морфосинтактичната обработка могат да окажат негативно влияние върху разбирането на писмени текстове, изграждането на граматично коректна писмена реч и овладяването на училищно-медиирания език, който изисква по-високо ниво на езиков контрол и абстракция.

Една от най-съществените констатации на изследването е, че децата с типично езиково развитие не формират напълно хомогенна група, а се диференцират в подгрупи с различни равнища на граматична компетентност. Най-висока прогностична значимост има подгрупата с ниски резултати по граматичните проби, тъй като именно при тези деца се очертават ранни индикатори за езикова уязвимост. Наблюдаваната нестабилност в морфосинтактичното функциониране, затрудненията при употребата на предлози, словообразуването и синтактичната организация могат да се интерпретират като ранни маркери за бъдещи езиково-обусловени трудности в ученето, които се проявяват по-отчетливо при повишаване на академичните изисквания в училищна среда.

В този контекст прогностичната стойност на настоящото изследване се изразява в способността му да идентифицира деца, които формално се развиват в рамките на

нормата, но демонстрират езикови профили с повишен риск за затруднения при усвояването на четенето, писането и учебния език. Резултатите аргументират необходимостта от системно проследяване, ранна диагностика и целенасочена подкрепа още в края на предучилищната възраст. Подобен подход би могъл да редуцира вероятността латентните езикови дефицити да се трансформират в устойчиви трудности в ученето и да ограничи техните вторични негативни ефекти върху академичното, когнитивното и социалното функциониране на детето.

В обобщение, настоящото изследване потвърждава, че граматичното функциониране в предучилищна възраст не следва да се разглежда единствено като показател за текущо езиково равнище, а като значим прогностичен индикатор за бъдещото академично функциониране. Чрез анализа на равнищата на граматична компетентност и вътрешната вариативност в рамките на типичното езиково развитие се очертава континуум между норма, езикова уязвимост и повишен риск от трудности в ученето. Именно тази перспектива свързва емпиричните резултати с централния проблем, формулиран в заглавието на дисертационния труд, и аргументира разбирането за граматичното функциониране като ранен предиктор за затруднения при усвояването на четенето, писането и училищно-медиирания език. По този начин изследването не само допринася за теоретичното осмисляне на граматичната компетентност в предучилищна възраст, но и предлага научно обоснована рамка за ранно идентифициране, проследяване и превенция на езиково-обусловени трудности в процеса на ученето.

ОБОБЩЕНИЯ И ПРЕПОРЪКИ

Дисертационният труд обосновава значимата взаимовръзка между лексикалното и граматичното развитие като ключов фактор за когнитивното, социалното и академичното функциониране на детето. Резултатите показват, че граматичното функциониране в предучилищна възраст представлява чувствителен индикатор за риск от бъдещи учебни затруднения, включително в овладяването на четенето и писането.

Изследването съчетава теоретични и практико-приложни приноси чрез систематизация на знанията за механизмите на езиковото развитие и очертаване на насоки за ранна диагностика и интервенция. Акцент се поставя върху необходимостта от прилагане на скринингови инструменти в предучилищна възраст, разработване на стандартизирани критерии за оценка и реализиране на индивидуализирани програми за ранна подкрепа.

Подчертава се значението на интердисциплинарното сътрудничество между специалисти и родители, както и ролята на психологическата подкрепа за ограничаване на вторични емоционални и социални последствия. В заключение се очертават перспективи за бъдещи изследвания, насочени към дългосрочните ефекти на ранните езикови дефицити и разработването на иновативни интервенционни модели, като се утвърждава тезата, че ранната диагностика и интервенция са ключова предпоставка за успешното академично и социално развитие на детето.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Приноси с теоретична насоченост

1. Извършен е детайлен преглед и систематизация на научни данни, свързани с граматичното функциониране при деца с типично езиково развитие, с фокус върху възрастовия период 5.0 – 6.11 години. Този етап е сравнително слабо представен в българската специализирана литература и изследването допринася за неговото по-цялостно теоретично осмисляне.
2. Представените в теоретичния преглед научни данни относно прогностичната роля на морфосинтактичните умения се потвърждават от резултатите на настоящото емпирично изследване. Анализът разкрива вътрешногрупова вариативност в граматичното функциониране при деца с типично езиково развитие, като се обособяват подгрупи с ниски, средни и високи постижения по основни граматични показатели. Тази диференциация кореспондира с концепцията за езиковата уязвимост като континуум, а не като ясно очертана граница между нормативно и нарушено езиково развитие.
3. Анализирани са типични прояви и грешки при усвояването на граматични структури, като е проследено тяхното разпределение по показатели за възраст и пол. Това позволява по-прецизно описание на възрастовата динамика и на индивидуалната вариативност в граматичното развитие.
4. Изяснени са взаимовръзките между отделни лексикално-граматични компоненти, като са очертани зони на взаимодействие между морфологични, синтактични и метаграматични умения. Това допринася за по-задълбочено разбиране на процесите на интеграция между различните езикови равнища в предучилищна възраст.

Приноси с практико-приложна насоченост

1. В рамките на изследваната извадка са идентифицирани подгрупи деца с различно равнище на функциониране на морфологичните и синтактичните механизми. Това създава предпоставки за по-диференциран аналитичен подход и за очертаване на групи с потенциална езикова уязвимост, без поставяне на клинична диагноза.
2. Определени са ключови области, чувствителни към езиковото развитие в предучилищна възраст, като морфологична осъзнатост, синтактична

организация и метаграматични умения. Тези области могат да послужат като ориентир при разработването и адаптирането на диагностични и интервенционни инструменти, съобразени със спецификите на българския език.

3. Получените резултати могат да бъдат използвани в логопедичната практика като ориентир за типично граматично функциониране и за ранно разпознаване на деца, при които се наблюдават отклонения от очакваното за възрастта развитие.
4. За учителите в предучилищното и началното образование изследването предоставя структурирана основа за наблюдение и оценка на езиковите умения на децата в естествен образователен контекст. Данните подпомагат ранното разпознаване на деца с индикатори за потенциални затруднения в езиковото развитие и усвояването на писмената реч, както и адаптирането на образователните подходи към индивидуалните потребности на децата. Това създава условия за навременно насочване към специалисти и за по-ефективно взаимодействие между педагози, логопеди, психолози и ресурсни учители.
5. За психолози и специалисти по приобщаващо образование изследването разширява разбирането за връзката между езиковата компетентност, училищната готовност и необходимостта от индивидуализирана подкрепа в ранните етапи на образованието.

Настоящото изследване се фокусира върху деца с типично езиково развитие с цел описание на характерните особености и вариативността в граматичното функциониране в предучилищна възраст. Вместо анализ на клинични нарушения, акцентът е поставен върху идентифициране на езикови характеристики, които могат да бъдат разглеждани като ранни индикатори за потенциални обучителни затруднения.

Този подход е в съответствие със съвременните тенденции в ранния скрининг, превенцията и подкрепата на езиковото развитие и се вписва в рамката на приобщаващото образование. В този контекст изследването има отношение и към интердисциплинарното взаимодействие между логопеди, психолози, педагози и родители, насочено към оптимално образователно и личностно развитие на детето.

Чрез анализа на нивото на граматичната компетентност и нейната роля като индикатор за потенциални затруднения в ученето, изследването допринася както за разширяване на теоретичните знания в областта на детската лингвистика и логопедията, така и за усъвършенстване на практическите подходи в предучилищното образование.

Настоящото изследване е насочено към деца с типично езиково развитие и има за цел да опише характерните особености на граматичното функциониране в разглежданата възраст. Вместо да се фокусира върху езикови нарушения и тяхната патогенеза, то поставя акцент върху естествената вариативност в граматичната компетентност, с оглед откроряване на ранни индикатори за уязвимост, преди да се проявят устойчиви затруднения в ученето. Този подход се вписва в съвременните тенденции за ранен скрининг, превенция и подкрепа на езиковото развитие, като ключов елемент на приобщаващото образование. В този смисъл изследването има значение и за интердисциплинарната работа между логопеди, психолози, педагози и родители, насочена към оптимизиране на личностното и образователното развитие на детето.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Василева, Н. (2008). Аспекти на приложение на невропсихологичната терминология в съвременната логопедия. В Ц. Попзлатева, М. Цветкова-Арсова, & Ц. Ценова (Ред.), Съвременни тенденции в специално-педагогическата и логопедична терминология (стр. 175-180). Фабер
2. Левина, Р. Е., (ред.)(1968). Основы теории и практики логопедии. Москва: Просвещение.
3. Матанова, В. и Тодорова, Е. (2013). *Ръководство за прилагане на методика за оценка на образователните потребности на децата и учениците*. София:
   Институт за психично здраве и развитие. Проект BG051PO001-4.1.07 "Включващо обучение".
4. Стоянова, Ю. (2021). Проблеми на психолингвистиката, София: УИ „Св. Климент Охридски". ISBN: 978-619-7433-51-70
5. Тодорова, Е. (2007). Дислексия. Специфични нарушения на способността за учене. София: Нов Български университет. ISBN: 978-954-535-914-9
6. Ценова, Ц. (2012а) Логопедия. Описание, диагностика и терапия на комуникативните нарушения. София: Изд. „ДиМакс".
   ISBN: 978-954-782-048-7
7. Ценова, Ц. (2012б). *Основи на логопедията*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски". ISBN: 978-954-07-3400-2
8. Яръмова, Т. и Ценова, Ц. (2021). Ранна диагностика на детското езиково развитие и превенция на нарушенията на писмения език. Специална педагогика и Логопедия,184 София: Факултет по науки за образованието и изкуството, СУ „Св. Климент Охридски", 3, 18-37. ISSN: 2683-1384
9. Berman, R. A., & Verhoeven, L. (2002). Cross-linguistic perspectives on the development of text-production abilities: Speech and writing. Written Language and Literacy, 5(1), 1–43. https://doi.org/10.1075/wll.5.1.02ber
10. Bishop, D. V. M., & Snowling, M. J. (2004). Developmental dyslexia and specific language impairment: Same or different? Psychological Bulletin, 130(6), 858-886. https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-2909.130.6.858

11. Bruner, J. (1985). Child's Talk: Learning to Use Language. Child Language Teaching and Therapy, 1(1), 111-114.https://doi.org/10.1177/026565908500100113
12. Cain, K., & Oakhill, J. (2007). Reading Comprehension Difficulties: Correlates, Causes, and Consequences. In K. Cain & J. Oakhill (Eds.), Children's comprehension problems in oral and written language: A cognitive perspective (pp. 41-75). The Guilford Press. https://psycnet.apa.org/record/2007-05218-002
13. Catts, H. W. (2021). Commentary: The critical role of oral language deficits in reading disorders: reflections on Snowling and Hulme. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 62(5), 654-656. https://doi.org/10.1111/jcpp.13389
14. Friederici, A. D. (2011). The brain basis of language processing: From structure to function. Physiological Reviews, 91(4), 1357-1392. https://doi.org/10.1152/physrev.00006.2011
15. Hagoort, P. (2019). The neurobiology of language beyond single-word processing. Science, 366(6461), 55–58. https://doi.org/10.1126/science.aax0289
16. Hartshorne JK, Tenenbaum JB, Pinker S. (2018) A critical period for second language acquisition: Evidence from 2/3 million English speakers. Cognition Aug;177:263-277.https://doi.org/10.1016/j.cognition.2018.04.007
17. Hickok, G., Poeppel, D. (2007). The cortical organization of speech processing. Nat Rev Neurosci 8, 393-402. https://doi.org/10.1038/nrn2113
18. Johnson, J. S., & Newport, E. L. (1989). Critical period effects in second language learning: The influence of maturational state on the acquisition of English as a second language. Cognitive Psychology, 21(1), 60-99. https://doi.org/10.1016/00100285(89)90003-0
19. Karmiloff-Smith, A. (1992). Beyond modularity: A developmental perspective on cognitive science. Cambridge, MA: MIT Press. PRINT ebook ISBN: 978-0-585-02044-0
20. Kuhl, P. K. (2004). Early language acquisition: Cracking the speech code. Nature Reviews Neuroscience, 5(11), 831–843. https://doi.org/10.1038/nrn1533
21. Nippold, M. A. (2007). Later language development: School-age children, adolescents, and young adults (3rd ed.). Austin, TX: Pro-Ed. ISBN: 978-1-4164-0211-4
22. Pulvermüller, F. (2018). Neurobiological mechanisms for semantic feature extraction and conceptual flexibility. Topics in Cognitive Science, 10(3), 590-620. https://doi.org/10.1111/tops.12367

23. Rogoff, B. (2003). The cultural nature of human development. Oxford University Press. ISBN: 978-0-19-513133-8
24. Snow, C. E. (1999). Social perspectives on the emergence of language. In B. MacWhinney (Ed.), The emergence of language (pp. 257-276). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. https://psycnet.apa.org/record/1999-02258-009
25. Stothard, S. E., Snowling, M. J., Bishop, D. V. M., Chipchase, B. B., & Kaplan, C. A. (1998). Language-impaired preschoolers: A follow-up into adolescence. Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 41(2), 407–418. https://doi.org/10.1044/jslhr.4102.407
26. Tomasello, M. (2003). Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition. Cambridge, MA: Harvard University Press ISBN-13. 978-0674017641

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

1. Тенденции в развитието на предлозите като елемент от морфологията на езика при деца от предучилищна възраст с типично езиково развитие, Специална педагогика и логопедия, брой: 2, 2023, ISSN (print): 2367-7821, ISSN (online): 2683-1384, Ref
2. Способности за образуване на деминутиви при деца от 5-7 годишна възраст с типично развитие, Национална кръгла маса "Перспективи в развитието на висшето образование по логопедия" посветена на 40 годишнината от създаването на ФНОИ в СУ „Св. Климент Охридски“, 14–17 ноември. УИ "Св. Климент Охридски", 2024. ISBN:978-954-07-6095-7
3. Състояние на морфологичните операции при деца с типично развитие от предучилищна възраст". Сборник материали ОБРАЗОВАНИЕ И ИЗКУСТВА: ТРАДИЦИИ И ПЕРСПЕКТИВИ, Четвърта научно-практическа конференция с международно участие, 2023. ISBN: 978-954-07-5839-8